



Universiteit
Leiden
The Netherlands

1848 : clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn

Waling, G.H.

Citation

Waling, G. H. (2016, May 24). *1848 : clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/39702>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/39702>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page



Universiteit Leiden



The handle <http://hdl.handle.net/1887/39702> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Waling, G.H.

Title: 1848 : Clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn

Issue Date: 2016-05-24

I Wat aan 1848 voorafging

Aan 1848 ging een ‘gouden tijdperk’ van vereniging vooraf op het Europese continent, waarbij vereniging en vergadering in toenemende mate voor politieke doeleinden werden ingezet. De macht van het getal, van organisatie en van collectieve actie heeft al eeuwenlang mensen doen samenkomen in gilden, schutterijen, handelscompagnieën, werkplaatsen, coöperaties, kerkgenootschappen, enzovoort. Maar deze vormen waren niet in essentie ‘politieke organisaties’, in de zin dat ze waren gericht op het bespreken en beïnvloeden van openbaar bestuur. Hoewel hun belangen beslist politiek konden zijn, waren zij niet of nauwelijks betrokken bij fundamentele debatten over bestuur, beleid en politieke vertegenwoordiging. In de loop van de achttiende eeuw kregen politieke participatie en politieke vereniging pas een vaste plaats in een bredere volkscultuur.

Het woord ‘club’ bestond al langer in de Franse taal, zij het aanvankelijk als een vreemd anglicisme. In een herziene, Frans-talige versie (1698) van *The Present State of England*, een beroemd werk van de Britse schrijver Edward Chamberlayne, wordt het Engelse woord *club* waarschijnlijk in Frankrijk geïntroduceerd: ‘Om een sterkere vriendschap te onderhouden, vormen de Engelsen met elkaar een soort Genootschap dat zij Clubs noemen, een zeker aantal komt een dag per week bij elkaar in een Wijn- of Biercabaret, & daar drinken zij hun Pint of hun Fles, & keuvelen samen over hun zaken & over die van anderen, zonder die van de Staat te vergeten...’¹

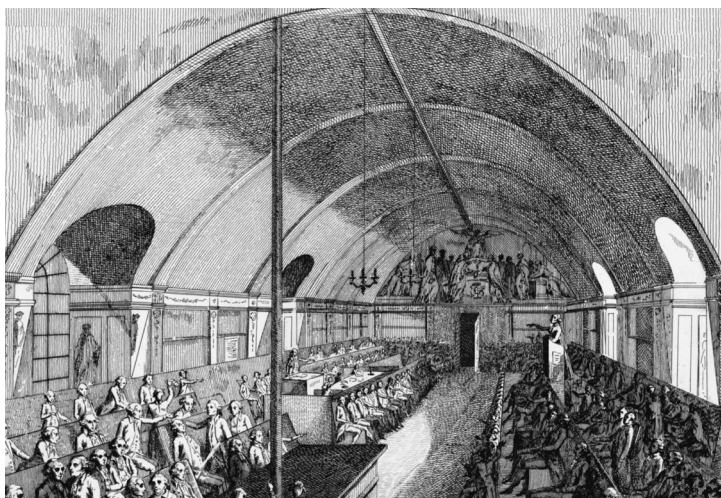
De Engelse clubtraditie – het samenkomen in een ‘soort genootschap’, op frequente basis in een publieke ruimte, om (zoals het citaat zegt) te drinken en private, publieke en politieke kwesties te bespreken – werd in de achttiende eeuw in Frankrijk geïmiteerd. Vanaf de introductie in de Franse taal verwees het woord ‘club’ naar een ‘vereniging’, maar dan vooral in de actieve zin: het proces van het verenigen of (her)groeperen van mensen. Dit was de betekenis van het Engelse *to club*, waarin ook

het Engelse zelfstandig naamwoord zijn oorsprong vond. Het werkwoord werd al sinds circa 1620 gebruikt voor de handeling om mensen samen te brengen. Dit kon een sociale betekenis hebben, maar ook een militaire: het opbouwen van een leger en commandostructuur op zo'n manier dat het alle individuele soldaten bond aan een gezamenlijk doel en voorkwam dat ze zich terugtrokken. De laatste uitleg is op zijn minst een toepasselijke bijbetekenis in het licht van de politieke clubs van 1848. Overigens kon *to club* ook het slaan met een stok (*club*) betekenen, of het verzamelen van geld voor een gezamenlijk fonds. De laatste notie kan te maken hebben gehad met de oorsprong van clubs als inzamelingsacties voor goede doelen.²

Jakobijnse clubs (1789-1795)

De Franse Revolutie integreerde de 'club' in het Franse revolutionaire idioom. Politiek werd een openbare – zelfs volkse – aangelegenheid, wat resulteerde in de geboorte van de 'politieke club'. Al in de eerste revolutiedagen verzamelden antiroyalistische afgevaardigden uit Bretagne zich in een dominicaner klooster in de Rue Saint-Honoré in Parijs. Zij werden vanwege hun voormalige adres in de Rue Saint-Jacques ook wel *Jacobins* genoemd – wat als geuzennaam werd overgenomen door de revolutionaire beweging, die officieel de Société des Amis de la Constitution heette.³ Overigens zou pas in november 1790 de vrijheid van vereniging en vergadering worden vastgelegd, eerst per decreet en vervolgens in de eerste Franse Grondwet (september 1791): 'De Grondwet verzekert, als natuurlijk en burgerlijk recht, de vrijheid van burgers om vreedzaam en ongewapend bijeen te komen, daarbij gehoorzaamend aan de wetten van de politie.'⁴

Al een jaar eerder waren duizenden jakobijnen in Parijs en zelfs in de kleinste provinciestedjes en de verste overzeese gebieden begonnen met het vormen van clubs. In zijn omvangrijke trilogie over deze jakobijnse clubs telt Michael L. Kennedy alleen voor de periode van 1789 tot 1791 een aantal van 439 clubs in Frankrijk die officieel gelieerd waren aan de club in de Rue Saint-Honoré, en meer dan 500 zonder liaison.⁵ Na onenigheid over de toekomst van de monarchie verdwenen enkele clubs in 1791 uit beeld, maar toen de conflicten tussen *feuillants*, *girondins* en *montagnards* verergerden, 'bestonden er meer clubs in het voorjaar van 1794 dan op elk ander moment'.⁶



De Jakobijnse club, formeel 'Société des Amis de la Constitution' opgericht ten tijde van de Franse Revolutie (1789).

De in totaal meer dan 1500 jakobijnse clubs in Frankrijk vormden het radicale hart van de revolutie en rekenden af met alles wat riekte naar het ancien régime in politieke en religieuze zin. Die stuwende kracht ging blijkbaar zelfs de revolutionaire regering te ver, want op 19 oktober 1791 poogde zij per decreet alle daden te verbieden waarmee de clubs zich een politieke rol aanmaten, zoals het bestoken van de regering met delegaties en verzoekschriften. Dat decreet trad echter nooit in werking en een decreet op 13 juni 1793 verstevigde juist het recht op vereniging en vergadering, evenals artikel 7 in de Grondwet van 24 juni 1793: 'Het recht om gedachten en meningen te uiten, zij het via de pers, zij het op elke andere manier, het recht om vreedzaam bijeen te komen [en] de vrije uitoefening van erediens ten kunnen niet worden verboden.'⁷ Bovendien legde een decreet van 25 juli van hetzelfde jaar zware straffen op aan iedereen die verenigingen poogde te hinderen.⁸ Zo werden revolutionaire clubs invloedrijke en zichtbare organen gedurende de Eerste Republiek. Parijs was het centrum van dit netwerk van organisaties, als de plek van waaruit de jakobijnse beweging was gestart en ook steeds werd gecoördineerd.⁹ Het netwerk van de 1500 jakobijnse clubs tussen 1789 en 1795 was echter kwetsbaar door bijvoorbeeld haperende koerierverbindingen en incompetent clubleiders.¹⁰

Hoewel Kennedy waardering opbrengt voor de pogingen van niet-marxistische historici als François Furet om politieke, psychologische en andere verklaringen te vinden voor de Franse Revolutie, benadrukt hij het belang van klassenbewustzijn in de organisatie van de jakobijnse clubs. Kennedy onderscheidt twee niveaus in de clubbeweging, vaak vertegenwoordigd door twee verschillende clubs in één gemeente: de elitaire clubs – geleid door advocaten, dokters en dergelijke – en de volksclubs (*popular societies*), waarvan de leiders behoorden tot de lagere burgerij. Deze verdeling viel samen met het ideologische onderscheid tussen de gematigde girondijnen en de radicale jakobijnen, waarvan Kennedy stelt dat het, in overeenstemming met wat marxistische historici hebben geconcludeerd, niet alleen een gevolg was van politieke, maar ook van sociale verschillen.¹¹ Overigens waren er veel intellectuelen uit vooraanstaande families, zoals Robespierre zelf, die alle klassenverschillen negeerden en juist een prominente rol speelden in het radicale kamp. Zo gingen het schrijverscafé en de volkskroeg aan de vooravond van de Franse Revolutie steeds meer samenvallen.¹²

Tussen Franse Revolutie en Julirevolutie (1795-1830)

Het revolutionaire Frankrijk in zijn radicaalste vorm, onder de Terreur, kwam samen met Robespierre ten val in de zomer van 1794. Een decreet op 16 oktober verbood ‘alle verbanden, verzamelingen, federaties, evenals alle correspondentie namens een collectief tussen genootschappen.’¹³ In november nam de Nationale Conventie het ‘Décret de fermeture du Club des Jacobins’ aan. Op 22 augustus 1795 werd een nieuwe grondwet van kracht, waarin de vrijheid van vereniging niet meer was opgenomen. De artikelen 360-364 verboden verenigingen of corporaties die in strijd waren met de openbare orde, verboden enig contact tussen politieke genootschappen en beperkten het recht op petitie tot ‘individuele petitie’s’: verzoekschriften die waren ondertekend door individuen, niet door een collectief. Het meest tekenend is artikel 363: ‘De burgers mogen hun politieke rechten slechts uitoefenen in *assemblées primaires* of *assemblées communales* [lokale, bij wet opgerichte kiesverenigingen, gw].’¹⁴ Deze formulering rekende af met de eerdere erkenning van vrije vereniging als onderdeel van de politieke rechten van een burger. Een dag na de afkondiging van de grondwet werden de overgebleven clubs per decreet opgeheven.¹⁵

Onder het nieuwe gezag van het Directoire (november 1795) was het Napoleon Bonaparte die als hoofd van de binnenlandse troepen op 27 februari 1796 de Club du Panthéon sloot, waar de revolutionaire journalist Gracchus Babeuf vaak oreerde. Na Napoleons staatsgreep als consul (1799) werden de resterende jakobijnen actief vervolgd en werd onder andere de neojakobijnse Club du Manège verboden.¹⁶ Het nieuwe, repressieve beleid dwong organisatoren van publieke bijeenkomsten om eerst toestemming te vragen aan de autoriteiten. Politieke bijeenkomsten kwamen daarvoor niet gauw in aanmerking. Politieke vereniging had in de revolutionaire jaren zulke krachtige effecten gehad, dat het tegen 1800 op het gehele continent weer was verboden of aan streng politietoezicht was onderworpen. Organisatie was té succesvol gebleken.¹⁷

Als keizer handhaafde Napoleon dit repressieve beleid, geformuleerd in artikel 291 van zijn Strafwet (1810): ‘Geen vereniging van meer dan twintig personen, waarvan het doel is elke dag of op vaste dagen bijeen te komen, om zich bezig te houden met religieuze, literaire, politieke of andere onderwerpen, mag zich vormen zonder instemming van de Regering, en slechts dan onder de voorwaarden die het gezag aan het genootschap wenst op te leggen.’¹⁸

Dit artikel werd de juridische standaard voor het verbod op politieke verenigingen onder de opeenvolgende regeringen na de val van Napoleon in 1814. Deze ‘restauratiemonarchieën’ voerden nog enkele aanscherpingen door, uit vrees voor zowel de republikeinse als de ‘bonapartistische’ oppositie. In 1820 werden voor de zekerheid zelfs restricties ingevoerd op studentenverenigingen.¹⁹

Om de strenge wetgeving tegen vereniging en vergadering te omzeilen, begonnen republikeinen banketten te organiseren: openbare maaltijden voor een groot aantal gasten. De bijeenkomsten hadden geen openlijk politieke agenda, maar toch waren zij onmiskenbaar bedoeld om politieke gesprekken en debatten te voeren. De historicus Vincent Robert noemt het vroege politieke banket een voorbeeld voor politieke vereniging, een *quasi-association*.²⁰ Een banket was een interessant alternatief voor politieke vereniging, niet in de laatste plaats omdat zo’n diner een betrekkelijk onschuldige aangelegenheid was. Ook al waren de inschrijfflijsten die onder sympathisanten

circuleerden niet geheel publiek, ze waren zeker ook niet geheim. De banketten zelf waren (in de zomer zelfs letterlijk) open bijeenkomsten, die de politie makkelijk in de gaten kon houden. Daarnaast dicht Robert de banketten een ‘extreme souplesse’ toe: je kon je inschrijven en betalen (en dus het banket steunen), maar je hoefde niet per se je gezicht te laten zien. Wie dat wel deed kon alsnog zelf bepalen of hij braaf aanzat en meeat, of dat hij zo moedig was een toast uit te brengen en daarbij een politieke rede te houden. Juridische vervolging was hoogst ongebruikelijk.²¹

De politieke onrust tussen 1827 en 1830, ingegeven door het autoritaire bewind van koning Karel x, leidde in heel Frankrijk tot een sterke toename van het aantal politieke banketten. De prefecten boden weinig weerstand, omdat de maaltijden werden georganiseerd onder het mom van een feest van kiezers om hun afgevaardigden te eren.²² In de zomer van de Julirevolutie (1830) groeide de beweging uit tot een nationale ‘banketcampagne’ – een min of meer georganiseerde en gecoördineerde reeks banketten ter ondersteuning van de liberale oppositie. Deze banketreeks leek in veel opzichten op die van 1847, die het einde van de volgende monarchie zou inluiden.²³ Het banket, als heimelijk alternatief voor politieke organisatie, was een van de weinige succesvolle pogingen om in Frankrijk in het openbaar over politiek te debatteren. De schaal en de invloed van de banketten bleven beperkt en een daadwerkelijk politiek publiek debat en collectieve actie bleven taboe.

Naast de politieke banketten, kwam er in de Restauratie een beweging op gang van geheime genootschappen (*sociétés secrètes*). Deze ondergrondse politieke verenigingen werden aanvankelijk de *carbonari* (steenkoolverbranders) genoemd – een naam die was geleend van de ondergrondse Italiaanse beweging (1817). De Franse variant (ook wel: *charbonnerie*), ontstond vanaf 1818 in Parijs. Deze carbonari waren deels een overblijfsel van revolutionairen uit vervlogen tijden, maar vormden tegelijkertijd een nieuw ‘sociaal amalgaam’ van verschillende generaties en politieke temperamenten, met een eigen, republikeins programma. Voor bijna de helft bestond de beweging uit mannen met een militaire achtergrond, ruim een derde kwam uit de burgerij. Een bekende *carbonaro* was de socialist François-Vincent Raspail, die in 1848 een invloedrijke revolutionair zou worden.²⁴

Een andere politieke beweging ontstond in 1827, na jaren van oplopende politieke en sociale onvrede, onder de kenmerkende naam *Aide-toi, le ciel t'aidera* ('help jezelf, dan zal de hemel jou helpen'). De organisatie verenigde de krachten van twee ontevreden groepen: republikeinen en orléanisten (die pleitten voor een vervanging van de reactionaire Bourbonmonarchie door de meer liberale familietak van het huis Orléans). Zo kon het dat mannen als Guizot, Thiers en Barrot, maar ook Sainte-Beuve en Blanqui, in 1827 samenwerkten in een campagne voor de verkiezingen van de *Chambre des Députés* – een hoogst merkwaardige alliantie in het licht van de ontwikkelingen na 1830.²⁵

Politieke vereniging onder de Julimonarchie (1830-1848)

Tot 1830 kunnen de meeste ondergrondse politieke organisaties in Frankrijk gezien worden als uitingsvormen van de strijd tussen het herstelde ancien régime en de gepolitiseerde burgerij (en tot op zekere hoogte ook de lagere klassen). Maar vanaf de troonsafstand van de autoritaire Karel x in de Julirevolutie werden de verhoudingen anders. In plaats van een republiek uit te roepen, 'kaapten' liberale monarchisten de revolutie en zetten Lodewijk Filips uit het huis Orléans op de troon. De radicale agenda, die zich richtte op oplossingen voor de sociale problemen en op democratische inspraak op republikeinse wijze, werd gepasseerd. Daarmee ontstond een explosieve situatie.

Eén van de weinigen die het gevaar van die situatie inzagen, was de denker en politicus Alexis de Tocqueville. Kort voor de revolutie van 1848 waarschuwde hij dat 'de politieke strijd [zal] worden gevoerd tussen de bezitters en de niet-bezitters', dus voor een economische strijd met de laaggeschoolde arbeiders en bezitlozen als boze massa. Zo zag Tocqueville 'plots aan alle kanten vreemde doctrines opduiken die allemaal verschillende namen dragen, maar allemaal de ontkenning van het eigendomsrecht als hoofdpunt hebben'.²⁶ Ook voorspelde hij revolutionaire gevolgen als het gezag deze steeds machtiger wordende ideologieën stijfkoppig zou blijven negeren. Niet voor niets verzeleek hij de koning met 'de man die weigerde te geloven dat zijn huis in brand stond, omdat hij de sleutel nog in zijn zak had'.²⁷

In een goedvolle toespraak op 29 januari 1848, drie weken voor het uitbreken van de Februarirevolutie, drukte Tocqueville



Spotprent van een anarchist die zijn ideeën aan de man brengt: 'gegarandeerd zonder regering'.

zijn collega's in de *Chambre des Députés* met hun neus op deze feiten. De achtergrond voor de zorgen van Tocqueville was zijn constatering dat de Franse samenleving tijdens de Julimonarchie ten diepste verdeeld was geraakt in 'twee lagen': 'in de bovenste, waar zich het gehele politieke leven van de natie moest afspelen, heersten louter lusteloosheid, onmacht, starheid en verveling. In de onderste begon het politieke leven juist merkbaar te worden aan koortsige en onregelmatige symptomen, die de opmerkelijke waarnemer moeilijk konden ontgaan.'²⁸

Tocqueville schetst hier de depolitisering in de bovenste en de politisering in de onderste lagen van de bevolking. Gezien dat revolutionaire potentieel was een nieuwe omwenteling te voorspellen.

Wat Tocqueville 'vreemde doctrines' noemde, waren theorieën die zich in Europa ontwikkelden en die wel worden geschaard onder het 'vroeg socialisme' en het 'vroeg communisme', hoewel de materialistisch- (of wetenschappelijk-)socialistische Karl Marx ze placht weg te zetten als 'utopisch socialisme'. In Frankrijk waren het vooral de denkers Henri de Saint-Simon, Charles Fourier, Étienne Cabet, Pierre-Joseph Proudhon, Pierre Leroux²⁹ en de sociale hervormer Robert Owen uit Wales die veel invloed hadden op het denken over politiek en samenleving. In hun ideeën verliep de gewenste emancipatie van de arbeider vooral via organisatie. Organisatie was het modewoord en werd zelfs tot dogma: organisatie van arbeid, van het dagelijks leven en ook om politieke invloed te verwerven voor bevolkingsgroepen die daar bijna steeds van verstoken waren geweest. Vernieuwingsdenkers geloofden allen sterk in de maakbaarheid van de toekomst.³⁰ De Parijse 'arbeidersklasse', een begrip dat vanaf 1830 de basis werd van een collectief zelfbewustzijn, ging zich organiseren in verschillende soorten genootschappen. Van communes en verenigingen tot solidariteitsfondsen (*sociétés de secours mutuel*), *corporations* en geheime genootschappen voor het coördineren van protesten, het collecteren voor stakingen en het afstemmen van productietarieven en salarissen.³¹ De grenzen tussen sociale, economische en politieke organisatie waren vaag in de jaren 1830 en 1840, maar zouden onder andere door de revolutie van 1848 scherper worden.³²

De Franse wetgeving die politieke verenigingen en vergaderingen verbood, werd nog verder uitgebreid in 1835, na een bloedig oproer van zijdevevers in Lyon (1834). De politie van Parijs hield alle politieke 'agitatie' scherp in de gaten en greep regelmatig hard in. Desondanks lukte het enkele verenigingen een gestructureerd netwerk op te zetten van ondergrondse, radicale *sociétés secrètes*. In de jaren 1830 vormden deze geheime genootschappen een omvangrijke en actieve oppositie tegen de Julimonarchie. Beroemde genootschappen waren de Société des Droits de l'Homme et du Citoyen, de Société des Familles en de Société des Saisons. Zij organiseerden diverse straatpro-

testen en beraamden zelfs enkele coup pogingen. Sommige organisaties kenden een semimilitaire hiërarchie, met afdelingen die kleinschalig opereerden in wijken, arrondissementen en buitenwijken (*faubourgs*). Deze lokale ‘secties’ moesten, zodra zij groter werden dan vijftien personen, opsplitsen in twee nieuwe secties. Deze celdeling diende om de wet te ontduiken en de kans op (en het succes van) politie-ingrijpen te verminderen. Alle secties vielen onder het gezag en coördinatie van één centraal comité. De leiders van de verschillende niveaus hadden de functie van ‘officier’, ‘commandant’ of ‘luitenant’.³³

Als geheime genootschappen werden overigens ook wel de meer spontane bijeenkomsten aangemerkt van collega’s en vrienden onder elkaar in lokale taveernes – of met onbekenden in het geval van de *sociétés anonymes*.³⁴ Na een mislukte coup in 1839 werden de leiders van de grootste geheime genootschappen gevangengenomen of verbannen en raakten de organisaties verzwakt. Wat ervan over was, zoals de Société des Nouvelles Saisons, stond onder continu toezicht van politie-informanten en -infiltranten.³⁵ Weliswaar krabbelden de genootschappen in de jaren 1840 enigszins op, maar de ware politieke potentie van deze beweging zou pas zichtbaar worden in de clubbeweging die volgde op de revolutie van 1848, waarin veel voormalige leiders van de geheime genootschappen een prominente rol gingen spelen.

Politieke cultuur in Vormärz-Berlijn (1813-1848)

In de Duitse staten bestonden aan het begin van de negentiende eeuw al diverse semipolitieke plaatsen, zoals een enorm aantal salons, ‘kringen’, koffiehuisclubs en leesgenootschappen. Voor Berlijn, hoofdstad van de autocratische monarchie Pruisen, was dat niet anders. Er was een dichte nieuwsinfrastructuur: elke konditorei had wel een paar kranten op tafel en de grotere koffieuizen deden in feite dienst als leeskabinetten en gastlokalen. Men las er het nieuws uit binnen- en buitenland geestdriftig aan elkaar voor. Ook in de *Tabagies* – herbergen waar men pijp rookte en Berlijns witbier dronk – werden ‘Staats- und gelehrte Sachen’ besproken. Het roken op straten en pleinen was in Berlijn wegens brandgevaar verboden. Toen het rookverbod eind maart 1848, direct na de revolutie, werd opgeheven, had dat meteen gevolgen voor de sociale dynamiek in de publieke ruimte.³⁶

Tabagies waren vooral populair onder de gegoede burgers en de middenklasse van Berlijn (alleen mannen), maar ook onder de meesterhandwerkers en soms zelfs hun knechten. Handwerkersgezellen en fabrieksarbeiders dromden op zondag samen in kroegen in en om de stad om te drinken en te dansen, maar ook om politieke thema's te bespreken, voor zover dat urgent was en de politie het toeliet. De technologische vooruitgang bracht een cultuuromslag met zich mee – 'zedelijk verval' volgens sommigen. De komst van de spoorwegen zorgde er bijvoorbeeld voor dat de Parijse cancan zijn intrede deed, en ook dat sigaren en het meer vluchtige Beierse bier populaire consumptiegoederen werden.³⁷

Tegen 1848 was er in Berlijn dus een levendige publieke sfeer ontstaan.³⁸ Politieke verenigingen waren nog taboe, zeker sinds het Pruisische trauma van de Franse Revolutie en de daaropvolgende invasie door Napoleons troepen, maar ideeën, nieuws en opinies over politieke onderwerpen konden op diverse plaatsen worden uitgewisseld.³⁹ Net als in Frankrijk entameerden Duitse denkers in toenemende mate een debat over radicaaldemocratische en socialistische ideeën.⁴⁰ Elders in het Duitse cultuurgebied, vooral in de meer liberale Zuid-Duitse staten, had dit ook geleid tot diverse politieke manifestaties, waarvan de grootschalige volksvergadering van het Hambacher Fest (1832) de beroemdste is. Maar in die ontwikkeling was Berlijn tot 1848 nauwelijks meegegaan.

De term die in de Duitse historiografie gangbaar is voor de periode vanaf 1815 (ook wel 1830 vanwege de Franse Julirevolutie, of 1832 vanwege het Hambacher Fest) tot 1848 is *Vormärz*. Deze aanduiding, 'vóór maart', suggereert dat de Maartrevolutie aan het einde stond van een langere ontwikkeling. Hoewel *Vormärz* een problematische (want teleologische) term is, vat hij in het geval van Berlijn wel een aantal tendensen samen die inderdaad culmineerden in 'het moment 1848': de legitimiteitscrisis van de verschillende anciens régimes in Midden-Europa, een reeks agrarische en economische crises, de verergering van de 'sociale kwestie' onder druk van een bevolkingsexplosie, de mislukte politieke hervormingen in Pruisen en de toenemende politisering van grote delen van de bevolking.⁴¹ Weliswaar was Berlijn in 1848 nog slechts een schim van de metropool die het aan het eind van de eeuw als Rijkshoofdstad zou worden, maar

toch had het met vierhonderdduizend inwoners (bijna de helft van Parijs) in 1848 al een forse stadsbevolking. Aan het begin van de eeuw had het inwoneraantal nog onder de tweehonderdduizend gelegen.⁴² De recente verdubbeling van de bevolking en de veranderende aard van de economie drukten een stempel op de sociale dynamiek in de stad. Dat leidde niet alleen tot de bekende grootstedelijke misère – armoede, honger, diefstal –, maar ook tot een sterke groei van het openbare leven. In Berlijn ontwikkelde zich een publiek debat waarin zelfs politiek protest een plek had, ondanks de aanhoudende censuur en repressie.

In de stad verschenen enkele politieke kranten, zoals de *Evangelische Kirchen-Zeitung* (1827) van de protestantse theoloog Ernst Wilhelm Hengstenberg, en het *Berliner politisches Wochenblatt* (1831-1841) van de romantisch-conservatieve jurist Karl Ernst Jarcke. Deze bladen waren vernieuwend in het feit dat zij openlijk politieke kwesties bespraken, maar hun standpunten bleven overwegend conservatief. Naast deze behoudende media namen de radicale uitingen in het publieke domein toe in de loop van de Vormärz. Na de Parijse Julirevolutie poogden radicale intellectuelen, onder wie de dichter Heinrich Heine, ook in Duitse steden opstanden te bewerkstelligen. De onrust werd versterkt door gebeurtenissen elders in Europa, zoals de Belgische en Griekse onafhankelijkheid, het Britse chartisme (vanaf 1838) en vooral – want het meest confronterend voor het Pruisische gezag – de mislukte opstand van de Poolse bevolking in de oostelijke gebiedsdelen van Pruisen.⁴³ Eén van de eerste zelfstandige, hervormingsgezinde kranten van Berlijn was de *Berliner Zeitungsballe* (1846), verbonden aan de gelijknamige krantenhal in het centrum van de stad. De krant en de krantenhal zouden in 1848 een belangrijke informerende en agiterende rol spelen.

Berlijn kende lokale oproeren, zoals de Kleermakersrevolutie (*Schneiderrevolution*) van september 1830 en de Vuurwerkrevolutie (*Feuerwerksrevolution*) van augustus 1835 – naar aanleiding van een verbod op het traditionele vuurwerk op de verjaardag van de koning (inclusief vreugdeschoten met geweren en pistolen). De Kleermakersrevolutie was een directe reactie op de Julirevolutie in Parijs, maar bleef beperkt tot een oproer van enkele dagen, voornamelijk uitgevoerd door kleermakersgezellen die protesteerden tegen de arrestatie van acht vakgenoten. Beide protes-

ten werden hardhandig door de autoriteiten neergeslagen in confrontaties waarbij tientallen gewonden en enkele doden vielen.⁴⁴ In de aanloop naar 1848 is vooral de Aardappelrevolutie invloedrijk geweest. Na misoogsten in 1846 – een aardappelziekte teisterde Europa – kon de prijs van aardappelen en graan wel een paar keer over de kop gaan, wat leidde tot grote schaarste en een run op voedsel in het voorjaar van 1847. Min of meer spontaan en door honger gedreven kwam de arme stadsbevolking tot een gewelddadige opstand en riep op tot ‘revolutie’ – een begrip dat zij overigens vooralsnog niet concreet definieerde.⁴⁵ Het bleef bij een opstand; van een succesvolle machtsgreep, een regimewisseling of het afdwingen van hervormingseisen was nog geen sprake.

Het ontluikende, nog besmukte publieke debat in Berlijn kreeg vorm in satirische commentaren. Zo herinnerde Alexander Meyer, later een nationaal-liberale politicus, zich zijn kinderjaren in het Berlijn van de Vormärz als een tijd waarin ‘de hang naar politieke satire oppermachtig was geworden en door alle spleten en poriën doordrong’.⁴⁶ Satire werd bedreven in diverse filosofische en literaire salons. Het stelde kritische geesten in staat onder het mom van kunst en humor ook scherpe maatschappelijke en politieke kritiek te verwoorden. ‘Der Tunnel über der Spree’ was een notoir literair-satirisch gezelschap, dat al in 1827 was opgericht door de satirische schrijver Moritz Gottlieb Saphir. Decennialang kwamen kunstenaars en schrijvers op zondagmiddagen samen in een herberg onder het motto ‘Ungeheure Ironie und unendliche Wehmut’.⁴⁷

Door aanhoudende censuur stond de Duitse satire – met name de karikatuur – aanvankelijk nog in de kinderschoenen in vergelijking met Frankrijk en Italië. Halverwege de negentiende eeuw kwam ze in een stroomversnelling. Overal in Duitsland werden in de jaren 1840 satirische kranten opgericht.⁴⁸ Daarin werd geëxperimenteerd met de toepasbaarheid van satirische grappen: vaak waren ze nog van een bedenkelijk niveau, hadden ze betrekking op het leven van alledag en op ‘veilige’ onderwerpen (moraal, esthetiek, sociale interactie), nog niet op de politiek. Overigens was de Berlijnse moppentraditie wel befaamd tot ver over de landsgrenzen.⁴⁹ De Verein der Freimüthigen (ook wel: ‘Narrenverein’) wist regimekritische geluiden zo frivool te verpakken dat ze werden getolereerd als narrengappen.⁵⁰



Karikatuur geschetst door Friedrich Engels zelf, van het genootschap der 'Freien', waar hij met Karl Marx deel van uitmaakte.

De politieke satire in Berlijn kreeg in 1847 een impuls met de oprichting van de krant *Berliner Charivari*. Een veelzeggende naam: 'charivari', een ander woord voor ketelmuziek, was een traditie van spottend volksvermaak die stamde uit de Middeleeuwen. Het gebruik was een uitlaatklep voor volkswoede en een wapen tegen (morele) wantoestanden – of simpelweg tegen het doorbreken van de sociale codes. Ook in de jaren 1840 nog riskeerden Berlijners die van sociale normen afweken het mikpunt te worden van verbaal en fysiek onterende aanvallen in de traditie van de *Katzenjammer*.⁵¹ Het blad was meer dan alleen 'gedrukte ketelmuziek': net als bij de narrenvereniging dienden spot en volksvermaak voor de krant als camouflage om het gezag te kunnen bekritisieren.⁵² Direct na de revolutie van 1848 zou de *Charivari* concurrentie krijgen van enkele nieuwe kranten en talloze satirische vlugschriften en affiches.

Een meer intellectuele vorm van politieke oppositie kwam tijdens de Vormärz uit de hoek van de 'jonghegelianen', een diffuse groep radicale denkers met als gemene deler een linkse interpretatie van de filosoof Hegel.⁵³ Onder invloed van enerzijds de werken van Hegel en anderzijds de Julirevolutie van 1830

in Parijs, waar enkelen ook zelf heen reisden, ontwikkelden zij een Duitse revolutionaire stroming. De maxime van Hegel dat ‘al het bestaande redelijk’ is, achtten de volgelingen ook op de politieke orde van toepassing. Anders dan Hegel zelf vonden zij dit onverenigbaar met het autoritaire gezag van de Pruisische vorst.⁵⁴ De Berlijnse tak van de jonghegelianen stond bekend als ‘die Freien’, maar daarbinnen waren weer verschillende facties te onderscheiden.⁵⁵ Ook de jonge Marx en Engels behoorden enige tijd tot de Freien. Zij waren tussen 1836 en 1841 betrokken geweest bij de in Berlijn gevestigde, jonghegeliaanse Doktorclub en bij het blad *Athenaeum*.⁵⁶

Politieke vereniging in de Vormärz

Voor vrijwel geheel het Europese continent gold in de vroege negentiende eeuw dat de overheden vijandig stonden tegenover het fenomeen ‘vereniging’, maar dat de samenlevingen er juist steeds meer toe aangetrokken werden.⁵⁷ Zoals we al zagen, vertoonden de Europese bevolkingen door alle sociale lagen heen een sterke ‘verenigingsmanie’.⁵⁸ In *Vormärz*-Berlijn waren verenigingen noodzakelijkerwijs apolitiek of gedoemd tot illegaliteit. Een Pruisisch edict dat stamde uit 1798 – het ‘Edict wegen Verhütung und Bestrafung geheimer Verbindungen, welche der allgemeinen Sicherheit nachtheilig werden könnten’⁵⁹ –, verklaarde ‘alle diejenigen Gesellschaften für verboten, welche über Änderungen in der Staatsverfassung und -verwaltung und über die Mittel und Wege zu solchen Änderungen berieten’.⁶⁰ Het *Bundesgesetz* van 5 juli 1832 had, in reactie op verschillende onlusten, een verbod ingesteld op elke organisatie die politieke belangen vertegenwoordigde.⁶¹ Hetzelfde jaar vaardigde de koning bovendien een edict uit waarmee ‘Volksversammlungen und politischen Vereine’ werden verboden en in 1838 volgde een verbod op alle ‘Studentenverbindungen’.⁶² Zo moest gedurende de *Vormärz* elke politieke bijeenkomst rekening houden met ingrijpen door de politie of het leger. Een vereniging was per definitie verdacht, al werd zij getolereerd als er op de bijeenkomsten geen politiek werd besproken (maar bijvoorbeeld literatuur of wetenschap) of als er onschuldige, apolitieke activiteiten werden ondernomen.⁶³

Vrijtijdsverenigingen, zoals zang- en turnverenigingen – die in Duitsland aan de vooravond van 1848 in totaal 190.000 leden

telden –, waren wel toegestaan.⁶⁴ Om maar niet te spreken van de honderden leesgenootschappen, vrijmetselaarsloges en patriottische gezelschappen die zich in heel Duitsland (en zeker ook in Berlijn) vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw hadden ontwikkeld en die werden getolereerd zolang zij zich richtten op *Bildung*, *Kultur* en de bescherming van de Pruisische staat.⁶⁵ Ook verenigingen met een economische stimulans of liefdadigheid als doel werden getolereerd in Berlijn, zoals de Centralverein für das Wohl der arbeitenden Klassen, die werd opgericht in Berlijn in oktober 1844 en die leden van de adel en van de burgerij omvatte.⁶⁶

Een voorbeeld van hoe beperkend het verenigingsverbod werkte was de Berlijnse Freihandelsverein. De vereniging uit 1847 was een liberale organisatie van gegoede burgers die streefden naar vrijheid van handel en onderneming. Ondanks het feit dat er veel politieke aspecten kleefden aan de economische thema's, was de vereniging gedwongen zich verre te houden van politieke meningsvorming – en daardoor bleef zij marginaal.⁶⁷ Een ander voorbeeld was de Berliner Bürgerverein, opgericht in 1845 door geëngageerde (verre van radicale) burgers, waar zich veel Berlijners meldden om prangende stedelijke, kerkelijke en staatkundige kwesties te bespreken. Toen de politie in 1847 de laatste categorie op bijeenkomsten te veel de overhand zag nemen, werd de vereniging verboden.⁶⁸

Hetzelfde lot ondergingen de vergaderingen van de protestants-rationalistische *Lichtfreunde*, die zouden worden verboden 'zo gauw zij in hun aantal of in het klassenonderscheid van hun deelnemers, of ook door de plaats van hun vereniging, het karakter aannemen van volksvergaderingen'.⁶⁹ Hierbij beriep de regering zich op de wet tegen volksvergaderingen, politieke massabijeenkomsten die werden gezien als gevaar voor de orde en de staatsveiligheid. In deze kwestie speelde ook mee dat de *Lichtfreunde* zich kritisch opstelden tegenover de Pruisische staatskerk, iets waar vorst noch kerk waardering voor kon opbrengen. In 1845 werden hun openbare bijeenkomsten in Tiergarten verboden. Koning Frederik Willem IV was zo verbolgen over de afvallige *Lichtfreunde*, dat hij bij een militair ingrijpen tegen hen zelf te paard meereed.⁷⁰

De Handwerkersverein

De invloedrijkste, enigszins politiek opererende vereniging vóór de Maartrevolutie in Berlijn was die van de ambachtslieden: de Handwerkersverein. Zij wierf vanaf de oprichting in 1844 duizenden leden en werd getolereerd door de autoriteiten. De vereniging had een kameraadschappelijk karakter, dat onder meer bestond uit het gebroederlijk zingen van liederen. Een vergadering op 1 augustus 1845 in Tiergarten bracht twee- tot vijfhonderd toeschouwers bijeen. De bijeenkomst was betrekkelijk apolitiek: thema's die werden besproken waren de vrijheid van onderwijs en geweten en de menselijke Bildung. Maar het publiek zette wel uit volle borst een populair volksliedje in, het 'Muckerlied', dat een democratische teneur had. Bij een tweede bijeenkomst, op 12 augustus in restaurant Tivoli (achter de Kreuzberg), waren achthonderd tot duizend mensen aanwezig. De politie had preventief *alle* toespraken verboden, dus werd er alleen maar gezongen. Tot het repertoire behoorde weer het 'Muckerlied', naast liederen als 'Was ist des Deutschen Vaterland?', 'Das Volk steht auf, der Sturm bricht los' en het *Burschenschaftlied* 'Wir hatten gebauet ein stattliches Haus'.⁷¹ Hoewel de Handwerkersverein in de eerste jaren nog geen sterk politiek profiel had, waren deze bijeenkomsten wel de kiem van de politisering van de Berlijnse beroepsbevolking in de jaren 1840.

De Handwerkersverein verenigde Berlijners van diverse sociale achtergronden. Het was de elitevereniging van de beroepsbevolking, maar we vinden er ook de wortels van wat later de Duitse vakbonden en sociaaldemocratische partijen zouden worden. Enkele hoogopgeleide, prominente leden van de Handwerkersverein waren tegelijkertijd verbonden aan de Doktorclub, het intellectuele gezelschap van jonghegelianen (Freien).⁷² Een prominent lid, naast de inmiddels uit Berlijn vertrokken Marx en Engels, was de schrijver Stephan Born, de jonge organisator – tevens lid van de Bund der Kommunisten – die in april 1848 het Central-Comité der Arbeiter zou oprichten. Met dat comité zette hij in augustus 1848 de Arbeiterverbrüderung op: de eerste pan-Duitse arbeidersvereniging.⁷³ Het illustreert de politieke implicaties die de Handwerkersverein had, al waren die niet expliciet onderdeel van de brede doelstelling, zoals verwoord in de statuten van de vereniging (opgesteld rond 1848): 'De Berlijnse Handwerkersvereniging (gevestigd op Johannistraße 4) heeft

het doel: de volkseigen ontwikkeling van het geestelijke, zedelijke, sociale, beroepsmatige en staatsburgerlijke leven van de arbeiders door woord en daad. Het nastreven van speciale kerkelijke of politieke doeleinden blijft de vereniging als zodanig vreemd.⁷⁴

Ondanks dit laatste voorbehoud, dat afgedwongen werd door de strenge wetgeving, stond de Handwerkersverein onder permanente politiecontrole.⁷⁵

De vereniging werd populair en invloedrijk: na twee jaar – in 1846 – telde zij al meer dan dertienhonderd leden, die werden geaccepteerd ongeacht hun beroep, status of godsdienst (ook joden werden lid).⁷⁶ Al vanaf het begin droeg de vereniging bewust bij aan de *Meinungsbildung* van haar leden, door wekelijkse voordrachten te organiseren voor soms wel achthonderd toehoorders. Reflectie op de geschiedenis van de ‘eigen klasse’ leidde tot een sterker zelfbewustzijn en tot een sterker geloof in vooruitgang en maakbaarheid. In het voetspoor van de Handwerkersverein werden kleinere bijeenkomsten, verenigingen en *Gesellen-Herberge* georganiseerd. Stephan Born noemde de vereniging niet voor niets een ‘Bildungsstätte heranwachsender Revolutionären, nicht bloß des Arbeiterstandes, sondern aller Berliner Gesellschaftskreise’.⁷⁷

De vereniging kon bestaan bij gratie van een matige repressie door de politie: als de politie er al toe in staat was (met slechts enkele tientallen agenten op vierhonderdduizend Berlijners⁷⁸), dan nog bereikte zij geen overeenstemming met de regering en het stadsbestuur over de te nemen maatregelen tegen de Handwerkersverein.⁷⁹ Heinrich Hedemann, oprichter van de Handwerkersverein, had daar als jurist en ervaren stadsbestuurder een belangrijke hand in door al te kritische politieke geluiden onder zijn leden te dempen en intussen bij hoogwaardigheidsbekleders in het gevele te blijven. Hij had succes: op een door de vereniging georganiseerde kerstmarkt kwam zelfs de koning met zijn familie welwillend inkopen doen.⁸⁰

De Handwerkersverein was wezenlijk anders gestructureerd dan de in 1848 georganiseerde clubs en volksvergaderingen. Er was een eigen ‘wetgevende vergadering’ met een bijbehorend ‘verenigingsgerecht’, waarmee de vereniging werd bestuurd als was ze een staat op zich. De kern van de vereniging werd gevormd door de succesvolle, geschoolde, fatsoenlijke handwer-

kers – zogezegd de ‘aristocraten’ onder de handwerkers –, waardoor de vereniging een enigszins elitair karakter had.⁸¹ Bij het uitbreken van de revolutie ging de vereniging zich meer op daden richten dan op woorden. Zij richtte een eigen militie op om te helpen de orde te handhaven. Zo kon het dat ordetroepen van handwerkers op 14 juni 1848 de *Bürgerwehr* zouden assisteren in de slag om het *Zeughaus*, toen dat wapendepot door een woedende volksmassa werd bestormd.

In navolging van de Handwerkersvereniging zouden vanaf 1848 de arbeiders uit de grote Berlijnse machinefabrieken en de omvangrijke spoorwegindustrie zich gaan organiseren in beroepsverenigingen.

Een internationaal netwerk

De enige internationale organisatie die ondanks haar illegaliteit een groot netwerk wist op te bouwen, en die als zodanig Parijs en Berlijn met elkaar verbond, was de Bond van Communisten. De Bond werd aangestuurd vanuit Londen, Brussel en Parijs.⁸² Eerst was in 1834 door Duitse emigranten in Parijs de Bund der Geächteten (Bond van Bannelingen) opgericht, die vanwege de aangescherpte verenigingswet van 1835 moest bestaan als geheim genootschap. In 1836 splitsten de meest radicalen zich af met de Bund der Gerechten (Bond van Rechtvaardigen), onder leiding van de kleermakersgezel Wilhelm Weitling. Deze nieuwe bond telde zo’n vierhonderd leden en was actief in diverse landen. Leden ervan, zoals Karl Schapper en Heinrich Bauer, vochten zij aan zij met de radicalen uit de Parijse geheime genootschappen, zoals Blanqui en Barbès, in de opstand van 1839. In 1840 richtten zij de Arbeiterbildungsverein op.⁸³ Hetzelfde jaar week de bond uit naar Londen, waarna hij, na een breuk met Weitling, werd omgedoopt tot de Bund der Kommunisten (Bond van Communisten).

In Londen had zich een internationaal gezelschap verzameld van onder anderen Duitse, Poolse, Franse en Italiaanse arbeidsmigranten en politieke vluchtelingen. In september 1845 richtten zij, ter gelegenheid van een viering van de geboortedag van de eerste Franse Republiek (1792), de Society of Fraternal Democrats op, een ‘Internationale’ avant la lettre. Daar kwam in november 1847 ook Marx spreken. Engels maakte, als journalist voor de Franse arbeiderskrant *L’Atelier* en vanaf oktober 1847

ook voor het republikeinse *La Réforme*, de koppeling met de Engelse chartistenbeweging, voor zover die nog bestond.⁸⁴ De Bond van Communisten stond onder leiding van Schapper, maar kwam spoedig onder invloed van Marx en Engels, die de leiding overnamen. De bond werd een ‘Organisation hinter den Organisationen’. Daarmee werd hij een versmelting van een openbare vereniging en een *Geheimbund* – en van een radicaaldemocratische en een socialistische verenigingstraditie. De bond zou een aansturende kracht worden achter de lokale arbeidersverenigingen en *Arbeiterbildungsvereine*.⁸⁵ De invloed van de Bond van Communisten was niet zozeer gelegen in zijn acties, als wel in zijn grote netwerk van internationale communisten die in belangrijke steden werkten en woonden en die rondreisden door heel Europa.

In Berlijn had de Bond van Communisten een actieve sectie met leden als Stephan Born en de goudsmid Ludwig Bisky. Zij initieerden diverse *Volksversammlungen*, waarmee zij de ‘Organisation aller Arbeiter’ hoopten te bereiken en inzetten op ‘den politischen Willensbildungsforen des “Volkes” in den Städten’. De activiteiten van deze bondsleden zouden na de Maartrevolutie leiden tot het Allgemeine Deutsche Arbeiter-Kongress, op 23 augustus 1848 gehouden in Berlijn. Daar werd besloten een federatie van Duitse arbeidersverenigingen op te richten, de Allgemeine (Deutsche) Arbeiterverbrüderung, wat een eerste en belangrijke stap zou blijken in de ontwikkeling van een Duitse sociaaldemocratische politieke partij.⁸⁶

De noodzaak om clubs te vormen

Even terug naar Parijs. Na de Julirevolutie van 1830 schreef romancier Théophile Dinocourt een politiek essay ‘over de noodzaak om clubs te vormen’. Boven de tekst prijkte het motto ‘Frankrijk is één grote jury, geroepen door zijn recht om de daden van het gezag te beoordelen’.⁸⁷ In het essay prees de schrijver de herwonnen individuele vrijheden van de Julirevolutie, maar sprak hij tevens zijn zorg uit over de matige democratische gezindheid onder de nieuwe regering, de Julimonarchie van Lodewijk Filips. Die voerde beperkingen in op kranten en weigerde de vrijheid van vereniging en vergadering te garanderen: ‘[H]et hoort niet, zegt [de regering], dat er twee machten bestaan in een staat, als men wil dat alles goed gaat, dat de open-

bare orde niet wordt verstoord en dat de belangen van de handel en de industrie niet dagelijks zijn overgeleverd aan nieuwe calamiteiten.⁸⁸

In de Franse politieke cultuur van de negentiende eeuw was nauwelijks ruimte voor politieke verenigingen.⁸⁹ Tegen dit ‘jakobijnse’ model werd veel verzet aangetekend, ook door Dinocourt, die de vergelijking trok tussen Frankrijk en andere staten, zoals Athene, Sparta en het Romeinse Rijk in de Oudheid, en Engeland en de Verenigde Staten in zijn eigen tijd: ‘[I]s het daar, zeg ik, waar men vrijelijk discussieert op openbare gelegenheden, in privéhuizen en in taveernes, over morele, politieke en juridische vraagstukken die het land kunnen aangaan, daar ook waar men zich met dezelfde vrijheid uitspreekt over de daden van de regering [...]; is het, zeg ik, dat wij in ook maar één van deze landen de openbare rust ook maar één moment verstoord zien door deze ernstige debatten? Als dat in die landen niet gebeurt, waarom zou het dan wel gebeuren in het onze?’⁹⁰

In Frankrijk daarentegen ijverde de jonge Julimonarchie vooral om deze onschuldige politieke vergaderingen in de beeldvorming in verband te brengen met de Terreur van 1793: ‘[Z]ij maakt die eerlijke burgers opzettelijk wijs dat een club een arena is waar de hartstochten van het volk zich ontketenen in razernij tegen het grote en kleine bezit, waar de meest opruiende moties, uitgekotst door de mond van de meest afschuwelijke ochlocratie, oproepen tot [herverdeling van bezit], de egalisering van de samenleving door de valbijl van de guillotine; en waar het verraad van de ergste ellendeling zijn meesters en weldoeners naar het schavot kan sturen.’⁹¹

Volksgenootschappen en volksvergaderingen hadden in het Frankrijk van de eerste helft van de negentiende eeuw een slecht imago van ondergrondse organisatie, mobilisatie en samenzwering.⁹²

In zijn poging dit slechte imago van politieke verenigingen te weerleggen, maakte Dinocourt een onderscheid: 1789 was een explosie geweest van ressentiment na ‘veertien eeuwen slavernij’, terwijl 1830 niet meer was dan een vrij vredige opstand tegen een specifieke tiran. Met een geestelijkheid zonder grote bezittingen en een adel zonder grote privileges, was er in 1830 niet veel meer over voor het Franse volk om tegen ten strijde te trekken.⁹³ Dus in plaats van een wereldschokkende revolutie

te beramen, zoals veertig jaar eerder in de jakobijnse clubs was gebeurd, zouden de clubs van 1830 hun pijlen alleen richten op de regering. Dat moesten zij doen door stelling te nemen tegen 'de ontelbare misbruiken [die de regering] laat voortbestaan, de onrechtvaardigheden die zij tot regel maakt, de verkeerde maatregelen die zij neemt om zowel onze binnenlandse als onze buitenlandse zaken te behartigen'.⁹⁴

In zijn essay benadrukte Dinocourt de voordelen van clubs als politieke organisaties. Zij konden a) vrije en eerlijke verkiezingen voor een representatief nationaal parlement afdwingen, b) de volledige persvrijheid eisen en verdedigen, c) vrijelijk het regeringsbeleid bekritisieren en d) sociale rechtvaardigheid waarderen en stimuleren. Al deze kwesties konden in de clubs worden besproken in een 'geest van orde en van liefde voor het maatschappelijk welzijn', voorgezeten door capabele en stimulerende gespreksleiders.⁹⁵ Wat Dinocourt in 1830 dus voor zich zag, was niet een netwerk van geheime genootschappen zoals dat zich in de jaren erna zou ontwikkelen, maar een systeem van *volksvergaderingen*: vrij toegankelijke publieke bijeenkomsten waar burgers openlijk konden debatteren over politiek, recht en ethiek, en daarbij de fouten van de regering konden benoemen en corrigeren. Daarbij dacht Dinocourt op nationale schaal. Door in elk departement van Frankrijk clubs op te richten, kon een compacte en toch verspreide massa worden geformeerd, die gestalte zou geven aan de 'stem van de clubs, krachtig als de donder, weergalmend in alle uithoeken van Frankrijk'.⁹⁶

Komen luisteren en meepraten in politieke clubs, was dat geen prachtige en leerzame manier voor de Franse burger om zijn vrije tijd te besteden?⁹⁷ Clubs konden politieke 'scholen' zijn waarin 'excellente burgers' elke dag werden onderwezen over rechten en sociale plichten. Dinocourt hoopte dat zich hierdoor in hoog tempo 'een publieke moraal die Frankrijk altijd gemist heeft'⁹⁸ zou ontwikkelen: 'Het is het gebrek aan bereidheid tot vereniging dat onze onderworpenheid heeft doen voortduren, en het is ook omdat het gezag wist dat het altijd makkelijk zou zijn ons te onderdrukken, zolang wij geïsoleerd van elkaar zouden leven, dat het er altijd zo sterk aan heeft gehecht om ons te verhinderen ons te verenigen.'⁹⁹

Clubs konden in de visie van Dinocourt gewone mensen in aanraking brengen met politiek en zo bouwen aan een democra-

tische continuïteit. Als interne structuur van de clubs schreef Dinocourt een bestuur voor, bestaande uit een voorzitter, een vicevoorzitter, een penningmeester, twee secretarissen en twee controleurs. Dit bestuur van ‘clubofficiëren’ moest elke drie maanden worden vervangen om clubleden gelijke kansen te geven. Ook over het lidmaatschap van een club had hij nagedacht. Leden mochten geen moreel of politiek wangedrag op hun kerfstok hebben. Om een band te smeden, moesten zij elkaar eeuwige steun en hulp beloven waar ook ter wereld. Daarenboven moest lidmaatschapsgeld betaald worden bij elke zitting – dus minstens tweemaal per week.

Met de contributie-inkomsten zou de club de notulen van haar bijeenkomsten kunnen laten drukken om te verkopen en te verspreiden onder haar correspondenten elders in het land. De rest van het geld moest besteed worden aan de locatie – inclusief verwarming en verlichting – en aan kunstenaars en intellectuelen in financiële nood. Voorts moest een beginnende club twee documenten optekenen: 1) een uitgebreide clubconstitutie (de statuten) voor haar leden en 2) een korte, wervende tekst met de tijd en plaats van haar bijeenkomsten om te verspreiden onder het grote publiek.¹⁰⁰ Er moest dus een onderlinge verbondenheid zijn, een duidelijke communicatie naar de buitenwereld en vooral een ordentelijk ledenbestand, nette vergaderingen en een fatsoenlijke administratie.

Volgens Dinocourt zouden clubs burgers in staat stellen zich onverschilliger te verhouden tot politieke machtswisselingen en ambitieuze politici, ‘verzekerd als we zullen zijn om te zien dat zij zich vroeg of laat stuk zullen lopen op onze onwankelbare wil, die hen altijd zal dwingen de gaten te repareren die zij in onze vrijheden hebben geslagen’.¹⁰¹ Dus de clubs moesten de uitdrukking zijn van de ‘onwankelbare wil’ van het volk als een ultiem democratische controle op een onvoorspelbaar politiek systeem. Waarom zou het volk de ministers niet eens gaan dwingen zich te gedragen?¹⁰²

Als dit soort clubs eerder had bestaan, betoogde Dinocourt, dan was de Franse politiek er niet zo slecht aan toe geweest. Dan waren de achtereenvolgende koningen Lodewijk XVIII en Karel X er beslist van weerhouden om de Fransen hun ondemocratische wetten op te leggen. Clubs zouden het land tijdig tegen zo’n aanval hebben gemobiliseerd.¹⁰³ Toch hechtte de auteur niet per se

aan de republikeinse staatsvorm. Sowieso deed hij de radicaalste, ‘ultrademocratische’ clubs af als een minuscule minderheid, en verzekerde hij koning Lodewijk Filips dat ‘[de koning] naast één club van ultrademocraten, honderd liberale clubs zal tellen, die een constitutionele monarchie verlangen, een monarchie die de Fransen de gehele vrijheid garandeert van een republikeinse regering, minus haar nadelen en gevaren’.¹⁰⁴ Dinocourt had dus clubs voor ogen die rechtvaardig en vredelievend waren, en garandeerde de koning het volste recht om subversieve en anarchistische samenzweringen te vervolgen. Belangrijk is het te signaleren dat hij daarmee ver afstand neemt van de jakobijnse clubs en van het ondergrondse imago van de geheime genootschappen die in Parijs tijdens de Restauratie waren ontstaan.

Waardoor Dinocourt op zijn clubmodel kwam, is moeilijk te achterhalen. Vermoedelijk werd hij gedreven door een overtuiging dat politieke organisatie juist in tijden van revolutie een krachtig middel was, dat ook mogelijk moest zijn zonder de traumatiserende neveneffecten van de jakobijnse clubs. Impliciet geeft hij aan dat ook buitenlandse voorbeelden, zoals de Verenigde Staten en Groot-Brittannië, hem hebben geïnspireerd. Het clubmodel van Dinocourt mag in het Frankrijk van 1830 tevergeefs zijn geweest – de Julimonarchie bleek immers politieke vereniging en vergadering net zo actief te vervolgen als de vorige regimes –, bij de volgende revolutie gebeurde er iets opmerkelijks. De clubs die vanaf de eerste revolutiedagen van 1848 werden gevormd, pasten perfect in bovengeschetst model, zowel wat betreft de vorm (open bijeenkomsten, met statuten, besturen en contributie) als de functie (politieke debatten, controle op de regering, politieke voorlichting voor burgers).

Het feit dat Dinocourt zijn essay in 1848 liet herdrukken, hoeft dan ook niet te verbazen. Zijn pleidooi was immers opnieuw relevant. In een aparte epiloog bij de herdruk klinkt de auteur dan ook behoorlijk tevreden: ‘Toch is er één ding dat me geruststelt voor wat betreft de verrichting van 1848, dat is dat mijn gedachte uit 1830 vruchten begint af te werpen; overal vormen zich vergaderingen, clubs of commissies bezield door een voortreffelijke instelling, alle lijken de noodzaak te begrijpen van het in de gaten houden van de regering die, goddank!, tot nog toe met ferme tred voortbeweegt op de goede weg.’¹⁰⁵

Dinocourt prijst de cluborganisatoren van 1848 en lijkt te ge-

loven dat het ditmaal wel tijd is voor een harmonieuze symbiose tussen de regering van de Tweede Republiek en deze politieke volksvergaderingen. Des te groter moet zijn teleurstelling zijn geweest, toen die harmonie van korte duur bleek.

Niettemin verdient Dinocourt erkenning vanwege zijn rol, zij het als inspirator zij het slechts als commentator, bij de transitie van de politieke club van revolutionair agressiemiddel naar constructief democratisch platform.